

NEVEN BUDAK

STRUKTURA I ULOGA OBITELJI SERVA I FAMULA U KOMUNALNIM DRUŠTVIMA NA ISTOČNOM JADRANU

UDK 347.6 : 949.713 (Dalmatia) »12/13«

Izvorni znanstveni članak

Original Scientific Paper

Neven Budak

Y — 41000 Zagreb

Filozofski fakultet

Suvremenoj se medievistici proučavanje strukture i uloge srednjovjekovne obitelji nameće kao nezaobilazan zadatak. Obitelj, u širem smislu porodica, bila je od presudnog značenja ne samo za demografski razvoj nego i za niz društvenih i gospodarskih odnosa. U nas su istraživanja te vrste uglavnom potpuno zanemarena, dok je evropska historiografija postigla već zapažene rezultate, premda je ta grana historije posvuda tek u razvoju.¹

U ovom ćemo prilogu pokušati naznačiti neke probleme vezane uz strukturu i ulogu obitelji najnižih slojeva gradskog stanovništva na istočnoj jadranskoj obali: serva i famula.²

Niži slojevi stanovništva u gradu i na selu, ostavili su rijetke i nepotpune podatke o svojim obiteljima, što je razumljivo s obzirom na karakter sačuvanih izvora. Stoga je istraživanje obitelji serva prilično

¹ V. npr.: J. Heers, *Il clan familiare nel Medioevo* (u originalu: *Le clan familial au Moyen Age*), Napoli 1976; *Famiglia e parentela nell'Italia medievale*, a cura di G. Duby e J. le Goff, Bologna 1981; v. također: N. J. G. Pounds, *An Economic History of Medieval Europe*, London — New York 1978² i tamo citirane radove.

² Kako na ovom mjestu nismo u mogućnosti podrobnije objasniti razlike koje smo uočili među obim skupinama radeći na ovoj temi kao magistarskom radu (N. Budak, *Servi i famuli u komunalnim društvima na istočnom Jadranu*, magistrski rad, Zagreb 1982), navest ćemo samo konačni rezultat analize njihova gospodarskog, pravnog i društvenog položaja. Servi su predstavljali neslobodnu radnu snagu, od 13. stoljeća pretežno zaposlenu u kućanstvu, koja je bila u vlasništvu gospodara i nad kojom je ovaj imao punu vlast, osim najviše sudske. Za razliku od njih famuli su bili slobodni ljudi kojima su izvjesna ograničenja nametana samo u vrijeme trajanja ugovora kojim su stupali u nečiju službu. Tada se njihov položaj približavao onome serva, ali su ipak imali veće pravne i gospodarske mogućnosti. Jedni i drugi bili su potisnuti na sam rub komunalnog društva. O problemu serva i famula vidi N. Budak, *Pregled literature i objavljenih izvora o problemu serva i famula u srednjovjekovnom društvu*, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 17, Zagreb 1984.

otežano, gotovo nemoguće. Ipak, i na temelju oskudnih podataka možemo stvoriti određenu sliku o veličini i sastavu njihovih obitelji. Nešto više nam govore izvori o obiteljima famula.

Najbolje su osvijetljeni odnosi serva i famula prema porodicama njihovih vlasnika, odnosno gospodara. Preko tih podataka posredno doznajemo ponešto i o strukturi vlasteoskih i bogatijih pučkih porodica u gradovima.

S obzirom na to da je, u pomanjkanju vlastitih izvora, uputno proučiti situaciju u geosocijalno bliskim područjima, prikazat ćemo u glavnim crtama strukturu obitelji serva u Bologni u 13. stoljeću, rađenu na temelju *Liber paradisus*, dokumenta o masovnom oslobađanju serva 1256—1257.³

Knjiga sadržava, među ostalim, popis preko pet tisuća osoba koje su tim činom stekle slobodu. Iz tablica koje je sastavio Ortalli potječu ovi podaci.⁴

- a) odrasli, iznad dobne granice od 14 godina čine 52,72% svih serva,
- b) muškarci čine 53,07%,
- c) bez braće i sestara je 26,28%, od čega 14,96% djece,
- d) matronimom je označeno 33,62%,
- e) 50% žena nema ni muža ni djece. Od preostalih, 44,44% ima muža slobodnog čovjeka, a za 55,56% pravni položaj muža nije određen, ili im muž nije spomenut, ali zato imaju djece,
- f) 10,07% žena su udovice, isto toliko ih živi s mužem koji je u vlasništvu istog gospodara, dok su supruzi 79,86% žena u vlasništvu druge osobe
- g) samaca je 7,66%.

Servi su prema tome, uglavnom bili vrlo mladi, velikim dijelom nepunoljetni. Muškaraca je bilo nešto više, ali su žene unutar obitelji imale značajnu ulogu, što slijedi iz relativno visokog postotka matronima. Obitelji su uglavnom imale više djece, u prosjeku oko 2,5. Golemoj većini brakova zapreka je bila u različitom vlasništvu nad supruzima, ali to, čini se, nije smetalo stvaranju podmlatka u brakovima. Tek neznatan broj serva živio je izvan obitelji.

U kojoj mjeri možemo takve sheme primijeniti na naše područje? Možemo li pokazati da nam one nisu primjerene?

Među izvorima koji nam nude podatke podesne za davanje odgovora na ovo pitanje ne nalazi se nijedan kvaliteta *Liber paradisus*, pa nam stoga ni zaključci ne mogu biti istovjetnog značenja.

Situaciju s početka 10. stoljeća ilustrira nam oporuka zadarskog priora Andrije.⁵ Vjerujemo da su u njoj zabilježeni odnosi zadržani i kasnije, do u 11. stoljeće. U tekstu se poimence navodi 28 serva i ancila,

³ Gh. Ortalli, *La famiglia tra la realtà dei gruppi inferiori e la mentalità dei gruppi dominanti a Bologna nel XIII secolo*, u: *Famiglia e parentella*, o. c.

⁴ Isto, 140—143.

⁵ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (dalje: CD), I, 25—28.

od čega 19 muškaraca i 9 žena, 7 muškaraca su samci, a i dvije žene nisu udate, ili im se ne navodi muž, što je manje vjerojatno. Ostali su živjeli u obiteljima, ali su samo dvije bile potpune (oba roditelja i djece), obuhvaćajući četvero odraslih i petero djece. Jedna je obitelj bila bez majke (otac, sin i kćerka), dvije bez oca (majka i sin, odnosno majka i dva sina), dok je jedna bila bez djece. U prosjeku je, dakle, tih pet obitelji imalo po dvoje djece, što gotovo odgovara podacima u *Liber paradisus*. Tri su serva označena patronimom, dok nijedan nije označen matronimom. Na temelju tako oskudnih podataka nije moguće stvoriti nikakve čvrste zaključke, ali se čini da se struktura obitelji serva u Zadru može usporediti s onom u Bologni i po tome što je velik dio obitelji u vlasništvu jednog gospodara bio krnj, pa se može pretpostaviti da su pojedini članovi, uglavnom jedan od roditelja, bili u vlasništvu druge osobe. Ne možemo također utvrditi jesu li roditelji u tom slučaju ipak živjeli zajedno, obavljajući samo poslove na različitim mjestima, ili su pak bili i fizički razdvojeni.

Supetarski kartular daje nam još manje podataka, što je i posljedica specifičnosti takva izvora. U kartularu se govori o nabavljanju serva, znači o situaciji prije formiranja njihovih obitelji, dok se u Andrijinoj oporuci govorilo o završnoj fazi unutar kojih su se obitelji već razvile, u većoj ili manjoj mjeri. Petar Crni nabavio je za svoj samostan samo jednu potpunu obitelj i tri krnje (otac, sinovi i kćeri; majka i sin; majka i dva sina), dok su 21 serv i jedna ancila nabavljeni pojedinačno. Međutim, te podatke iz navedenih razloga nipošto ne možemo uspoređivati s onima iz Andrijine oporuke. Kakva je situacija bila na imanju Petra Crnog nakon određenog broja godina, kad su se obitelji mogle oblikovati, nije nam poznato.

Tek u 13. stoljeću spoznaje nam postaju ponovno temeljene na čvršćim osnovama. Gradski statuti govore o zakonskim okvirima unutar kojih su servi mogli ostvariti obiteljski život, dok notarski spisi uglavnom govore o obiteljskim prilikama iz kojih su servi i famuli potekli. Analizirajmo najprije ovo potonje.

Najviše podataka možemo dobiti iz ugovora o stupanju u službu u Dubrovniku 1310. Iako su osobe koje su stupale u službu pod tada nametanim uvjetima bile stvarno vrlo bliske servima, formalno se radilo o slobodnim ljudima koji su ravnopravno sklapali ugovore s poslodavcima, zapravo trgovoima radnom snagom. Zahvaljujući tome, sačuvali su se podaci o osobama koje su iznajmljivale svoju radnu snagu, odnosno o onima koji su to činili umjesto njih (Tabela).

Žene su same sklapale ugovore u 42,52% slučajeva, muškarci u 58,82% (zajedno u 48,55%). Kad je ugovor sklapan u vlastito ime, osoba je morala biti punoljetna, što znači da navedeni postoci odgovaraju postotku žena iznad 12 godina, a muškaraca iznad 14. Prema tome, 51,45% unajmljene radne snage činila su djeca ispod navedene dobi. Moguće je, da je taj postotak bio i veći, jer je jedan dio ljudi odvožen brodovima a da ugovor o tome nije uopće sasatvjen.⁶ U svakom slu-

⁶ M. Dinić, Iz Dubrovačkog arhiva, III, Beograd 1967, 91, br. 203. Tek 1418. zabranjuje se osobama mlađima od 14 godina da napuste dubrovačko područje i odu na službu u zemlje »Culfa«, a da se prethodno ne jave knežu. Djeca s roditeljima morala su imati i njihov pristanak.

Tabela: Ugovori o službi u Dubrovniku 1310 (prema podacima u: G. Čremošnik, Izvori za istoriju roblja i servisijalnih odnosa u našim zemljama srednjega vijeka, Istorisko-pravni zbornik, g. I, sv. 1, Sarajevo 1949).

Sklapaju ugovor Spol	Žene	Muškarci	Ukupno
Samostalno	37 (42,52%)	30 (58,82%)	67 (48,55%)
Oba roditelja	6 (6,89%)	2 (3,92%)	8 (5,79%)
Otac	19 (21,83%)	5 (9,80%)	24 (17,39%)
Majka	24 (27,58%)	13 (25,49%)	37 (26,81%)
Sestra	: : : :	1 (1,96%)	1 (0,72%)
	1 (1,14%)	: : : :	1 (0,72%)
Ukupno:	87 (100%)	51 (100%)	138 (100%)
	64,70%	35,30%	100%

čaju, životna je dob unajmljenih bila niska i vjerujemo, iako to ne možemo dokazati, da je malen broj bio stariji od dvadeset godina. Muškarci su vjerojatno bili nešto stariji, jer im rokovi službe traju u prosjeku 10,34 godine, za razliku od žena koje se zapošljavaju na oko 12,83 godine.

Oba roditelja ili samo otac daju djecu u službu u 23,18% slučajeva (žene u 28,72%, muškarce u 13,72%). Otac je, kao glava obitelji, preuzimao na sebe sklapanje ugovora kojim je zapošljavao svoje dijete, bez obzira na to je li majka bila živa ili ne. Stoga su djeca i u takvim slučajevima dolazila najvjerojatnije iz obitelji s oba roditelja, pa navedene postotke možemo smatrati pokazateljima udjela djece iz potpunih obitelji. U ostalim slučajevima, kad u službu stupaju na temelju ugovora koje je u njihovo ime sklopila majka, ili neko od braće i sestara, djeca su potjecala iz krnjih obitelji, kojima je u najmanju ruku nedostajao otac. Bez jednog ili oba roditelja bio je i dio onih koji su ugovore sklapali sami. Dapače, u određenom se broju ugovora čak izričito napominje da je otac budućeg famula pokojan. Takvih je ugovora ukupno 26,81%, i to 28,35% od onih koje sklapaju osobe u vlastito ime, a 48,64% od onih koje sklapaju njihove majke. Žena za koje znamo da nemaju oca ima 32,18%, a muškaraca 17,64%. Ti nam podaci rječito govore iz kakvih su obitelji dolazili stanovnici zaleđa u potrazi za poslom, ali djelomično i o tome što ih je nagnalo na to. Zbrojimo li one kojima su ugovore sklapale majke, braća i sestre s onima koji su ugovor sklapali sami, ali za koje znamo da im je otac pokojan, vidjet ćemo da oni čine 42,02% svih famula. Znači da ih je najmanje toliko dolazilo iz obitelji bez oca, ili bez oba roditelja, a taj je broj možda bio i veći. Nećemo pogriješiti ustvrdimo li da su takve osobe, pogotovu s obzirom na to da se dobrim dijelom radilo o djeci, bile materijalno ugrožene. Majka, ako je i bila živa, zacijelo je sama znatno teže podnosila teret uzdržavanja djece, pa je izlaz bio u njihovu zapošljavanju

u gradu ili preko mora. Time su u prvom redu bila pogođena ženska djeca, dok su muška, čini se, posao češće tražila iz drugih razloga.

Zanimljivo je ove podatke usporediti s onima kojima raspolažemo kad je riječ o porijeklu šegrta. Tako u Kotoru 1326—1335 od 24 šegrta, njih 10 sklapa ugovor samostalno, a u ime šestorice to čine očevi. Ostale su u službu dale majke, braća i sestre ili rođaci. To bi značilo da iz krnjih obitelji potječe najmanje 33,33% dječaka, dok je taj postotak među famulama iznosio 37,25%. Uzevši u obzir mali broj podataka za precizne statistike, te su dvije vrijednosti zapravo jednake. U Dubrovniku je 1280—1283. ta slika ponešto drugačija: od 20 šegrta najmanje je 55% dolazilo iz krnjih obitelji. No, tu je osnovica za pouzdanu statistiku još nedostatnija. Istovremeno među onima koji stupaju u službu, ali ne u obrtima, dakle u kategorije posluge u kojoj apsolutno prevladava ženska radna snaga (26 : 4), golema većina sklapa ugovore samostalno; tek u dva slučaja to čine majke. Takvu razliku između ove situacije i one 1310, a koja se odnosi uglavnom samo na žensku radnu snagu, ne možemo objasniti.⁷

Temeljno pitanje koje valja istražiti da bi se ispravno mogao shvatiti položaj serva jest način njihova uklapanja u porodicu gospodara i uopće njihov odnos prema njihovoj vlasniku. Dobivanje odgovora otežano je nepoznavanjem strukture porodica onih slojeva gradskog stanovništva koji se javljaju kao vlasnici serva. Nastojat ćemo ipak dati potreban okvir u koji ćemo moći uklopiti obitelj serva.

Gradska je porodica (govorit ćemo o patricijskim rodovima, jer su oni ipak bolje poznati) bila barem formalno koncipirana kao i rimska, s ocem porodice na čelu. On je nad ostalim članovima, a osobito potomcima, imao sudsku vlast, a uz to je bio vlasnik i upravitelj porodičnog imanja. Upravo se na tome i zasnivala njegova jurisdikcija, kako nad članovima biološke porodice, tako i nad članovima pravne. Naime, u porodicu se nisu obražali samo krvni srodnici nego i servi, famuli i klijenti.⁸ O tome rječitije govore statuti mnogih gradova. Princip pripadnosti porodici, utjelovljenoj u osobi oca porodice, odnosno gospodara, sadržan je u odlukama o pravu gospodara na kažnjavanje njemu podređenih ljudi:

*Item statutum et ordinatum est, quod si pater uel mater correxerit uel castigauerit, uel percusserit aliquem ex suis in linea descendantibus, uel dominus siue domina percusserit ex seruis uel ancillis, siue cum sanguinis effusione, siue non, quod ad penam aliquam nullatenus teneatur. Et similiter si dominus uel domina percusserit aliquem ex seruatoribus, quos haberent in conductu ad certam mercedem, si sanguinem de ore uel de nasu ex aliqua percussione extraxerit, quod in aliquo non teneantur.*⁹

⁷ Na kraju valja dodati i jednu opasku u vezi s korištenjem matronima u genealogiji serva na našoj obali. Iako je ona zapravo izuzetna, ipak nas neki slučajevi upućuju na postojanje takve prakse. Tako npr. 1405. neka oslobođena serva tumači da je bila u vlasništvu istih osoba kao i njezina majka i baka. Genealogija ide, dakle, po ženskoj liniji, iako se matronimi izričito ne rabe.

⁸ Usp. Heers, o. c.

⁹ Statuta et leges civitatis Spalati (StS) liber IV, caput 30.

Sudeći po navedenom, servi su i famuli odista smatrani članovima porodice, jer se ne pravi nikakva razlika u pravu roditelja na kažnjavanje djece od prava gospodara na kažnjavanje posluge. U tom smislu smatramo da treba shvatiti i ovaj tekst, u kojem se termin *familia* rabi za posluhu oba pravna položaja, ali se može shvatiti i kao oznaka za porodicu:

*Cum super familiam suam Domini debeant dominare, de iure fati favorabiliter prouidimus, concedendum, quod quicumque verberauerit aliquam personam qui panem dederit ad comedendum, seu aliquem suum familiarem a Iadrensi Curia nullam poenam, damnum sustineat, uel iacturam, nisi membrum destruxerit, vel debilitauerit, quo casu sit in prouisione Curie, qualiter de tali membri destructione vel debilitate dominus puniatur.*¹⁰

Vlast se gospodara nad ostalim članovima porodice, dakle onima koji nisu bili njegovi srodnici, temeljila na pravu hranitelja, odnosno onoga koji je osiguravao »kruh« drugima. Ako je neka osoba od druge bila hranjena, podrazumijevalo se i da joj u pravnom obliku bude podređena. U takvom su položaju prema ocu porodice bila i djeca dok se nisu osamostalila.¹¹ Da je takvo shvaćanje prevladavalo i prije no što je unošeno u statute, odnosno da je bilo dio običajnog prava, vidi se i iz jedne odluke naknadno uvrštene u trogirski statut:

Sancimus, quia multociens familiaris alicuis, vel qui comedebat panem euis, producebatur in testem, et consuetudo erat, tales non recipere in testes, et (quia) nichil fiebat de hoc mencio in statuto aliquo:

*Quod familiaris alicuius vel comedens panem alicuius non possit esse testis in favorem illius, cum quo moratur, nec eius dicto credatur, donec cum eo morabitur.*¹²

Statut se, znači, prema svima koji je gospodar hranio, odnosio kao i prema članovima njegove biološke porodice. I jednima je i drugima bilo onemogućeno svjedočiti u njegovu korist, što na neki način ukazuje na postojanje solidarnosti unutar porodice, ali takve solidarnosti koju su pokazivali i članovi koje bismo uvjetno mogli nazvati vanjskim — servi i famuli. No, stvarnom postojanju takve pojave valjalo bi posvetiti posebno istraživanje, ako je to na temelju sačuvanog materijala uopće moguće. Ipak, iznijet ćemo još jedan primjer u prilog naše pretpostavke:

*Item fratres carnales, filii, nepotes, consanguinei carnales, et foeminae cuiuscunque conditiones, et servi, non recipiantur pro aliquo testimonio petitionis civilium iudiciorum.*¹³

¹⁰ Statuta Iadertina (StZ) V, c. 13. Isto i Statuta communitatis Pagi VI, 18 i Volumen statutorum, legum et reformationum civitatis Sibenici VI, 105 (StS). Usp. i Statuta et leges civitatis et insulae Curzulae I, 24.

¹¹ O tome D. Đinić-Knežević, Homo sui iuris, Glasnik Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, XV/1, 1972.

¹² Statuta et reformationes civitatis Tragurii, Reformationes I, 23.

¹³ StS III, 21 b.

I šibenski statut, dakle, ne pravi gotovo nikakvu razliku između krvnih srodnika i serva u smislu prava svjedočenja. Dapače, upravo sugerira uklapanje ovih potonjih u strukturu porodice, pa ih svrstava u redosljed njezinih članova na posljednje mjesto, ali ne i izdvojeno. Jednako tako postupa i skradinski statut, dok zadarski uz serve u istom kontekstu spominje i oslobođenike.¹⁴

Servi su se katkad stvarno, a katkad i po zakonu nalazili u kolektivnom vlasništvu, pa su na taj način još čvršće bili vezani uz pojedine porodice. Pri tome nisu u sklopu porodične imovine činili nikakav izuzetak, jer je ona i inače često bila u kolektivnom vlasništvu.¹⁵ Tu mogućnost spominje i šibenski statut, a vidimo to i iz jednog primjera iz Dubrovnika, kad su dva brata, u svoje ime i u ime ostale braće, oslobodila jednu ancilu.¹⁶ U takvoj su vrsti odnosa prema porodici kao cjelini ostajali i oslobođenici, koji su, barem u Dubrovniku i Kotoru, ostajali vezani uz bivše vlasnike na taj način, što su iz ovi imali pravo povratiti u svoje vlasništvo, u slučaju da su se sami ponovo htjeli prodati, založiti ili predati u službu bez naknade.¹⁷ Oslobođenici su, povrh toga zadržavali i neke radne obveze.¹⁸ Ono što nas ovdje zanima jest činjenica da su navedene odnose zadržali ne samo prema bivšem gospodararu nego i prema njegovoj ženi, sinovima, prvim nećacima i nećakinjama i nasljednicima uopće. Kao korisnik njihovih usluga javlja se cjelokupna porodica, odnosno oni članovi koji su bili u ovisnosti o gospodararu ili su bili nasljednici njegove imovine. Ako se, dakle, porodica javlja kao kolektivni gospodar nakon čina oslobađanja, sigurno je to bila i prije, iako su se servi vodili kao vlasništvo samo onoga tko ih je kupio, najvjerojatnije samoga gospodarara ili oca porodice.

Posljedice je na strukturu porodice morao ostaviti i zajednički život većeg broja ženske posluge u zajedničkom kućanstvu s gospodarima i njihovom obitelji. Nema sumnje da se u takvim okolnostima rađao veliki broj vanbračne djece, ali je stvarne razmjere te pojave teško odrediti.¹⁹ U našim se statutima često spominju bastardi, vanbračna djeca, pa se čini da ih je bilo nemalo u gradovima duž obale. Samo njihovo postojanje bilo bi teško objasniti drugačije nego kao rezul-

¹⁴ Statuta civitatis Scardonae 35; StZ II, 25: *Pro domini uel patroni contractu aut delicto liberti uel serui conueniri non possint, et econtra.*

¹⁵ StS III, 110: *Item statutum et ordinatum est, quod si fratres carnales uel consortes habeant bona communia et simul habitent, quod teneantur et sint obligati ad satisfaciendum omnia et singula credita et debita que sunt contracta et conuersa in communem utilitatem eorum. Et si fratres carnales uel cum eorum nepotibus simul habitent et habeant bona communia (...)* Et si fratres aut consortes simul habitent et habeant bona indiuisa (...). Usp. i Statuta civitatis Cathari 159. (StKot).

¹⁶ Kancelariski i notarski spisi 1278—1301, Beograd 1932, 76, br. 193.

¹⁷ Liber statutorum civitatis Ragusii (StD) VI, 45. StKot 220.

¹⁸ StD VI, 47.

¹⁹ Isti se problem javlja i u talijanskoj, francuskoj i španjolskoj historiografiji. Heers je u navedenoj knjizi (98—100) iznio tezu da bi se moglo, s obzirom na raširenost pojave vanbračnog rađanja u porodicama koje su držale serve, govoriti o toleriranom konkubinatu u gradovima zapadnog Sredozemlja, ali ne i orijentalnoj poligamiji. Imajući na umu neke odredbe naših statuta, možemo takvo tumačenje možda primijeniti i na našu problematiku, s time što moramo naglasiti da konkubinac ipak nije bio posvuda toleriran, ili barem ne od strane zakona.

tat veza gospodara i njihovih služavki. Međutim, očito je bilo potrebno da gospodar prizna dijete kao svoje, jer bi u protivnom njegovo ozakonjenje kao člana porodice bilo onemogućeno.²⁰

Zanimljivo je da o bastardima najviše govori statut Dubrovnika, grada u kojem je nesumnjivo bilo najviše serva.²¹ Otac je takvoj djeci smio prepustiti oporučno samo jedan mali dio svoje imovine, a dužnost mu je bila i da ih vjenča s nekim jednakim njima. Ako mu to ne bi uspjelo, morali su to izvršiti nasljednici njegove imovine. Vidljivo je iz prava o nasljeđivanju da vanbračna djeca nisu bila ravnopravna sa zakonitom, a to se podudara s odnosom sastavljača statuta prema njima. Kako su vanbračna djeca, pogotovo žene, teško prihvaćana od društva, nije im bilo lako ni sklopiti brak, ni srediti život, pa se često događalo, ili su tako barem mislili zakonodavci, da su takve žene postajale prostitutke i nasilnice. Njih su njihovi očevi i njegovi zakoniti sinovi smjeli kažnjavati, čak i prodati izvan grada. Također su fizički mogli kažnjavati i vanbračnog sina, ako bi postao lopov ili u sebi imao neki »zli usud«. Jednako je pravo kažnjavanja djece svog supruga imala i njegova zakonita žena.

Odnos je prema vanbračnoj djeci bio vrlo različit u pojedinim komunama. Te su razlike bile tolike da bismo gotovo mogli govoriti o »konzervativnim« i »liberalnim« komunalnim društvima. Dok npr. statut Budve upravo s dozom gađenja govori o bastardima, odbijajući svaku mogućnost njihova nastanjivanja u gradu, dotle se u Šibeniku, istina nešto kasnije, nametnula potreba zabraniti ulazak vanbračnih sinova u gradsko vijeće, što je do tada, očito, bila normalna pojava.²²

Vidjeli smo već da su u teškim uvjetima u kojima su živjele, vanbračne kćerke bile, po svoj prilici, sklone prostituciji, te su, na ovaj ili onaj način postajale javne žene. Osim njih, postojale su u gradovima prilježnice, konkubine, koje se vrlo često spominju i u statutima i u stvarnom životu.²³ Vjerujemo da je držanje sluškinja stvorilo uvjete za postojanje običaja konkubinata, premda su katkad očito i one same bile prilježnice svojih gospodara.

Kakav je bio njihov položaj u društvu, odnosno kako se gledalo na muškarca koji bi držao ljubavnicu, premda je bio oženjen, najbolje se vidi na splitskom primjeru. Ondje je za takvu vezu prilježnica kažnjavana novčanom kaznom i izgonom iz grada, a ako se radilo o svećeniku

²⁰ Prvo spominjanje vanbračnog djeteta u jednoj gradskoj porodici potječe iz oporuke priora Petra, nastale vjerojatno u toku 11. st. Među nasljednicima, Petar navodi i zajedničku kćerku svoju i svoje nevjenčane supruge, inače »Dvorske služavke«, CD I, 209.

²¹ StD IV, 71: *Habens filios vel filias bastardos potestatem habeat, in morte sua, assignandi et dimittandi eisdem unam parvam quantitatem de bonis suis, secundum possibilitatem suam. Et etiam in vita sua maritandi eandem in unum equalem hominem illi (...).*

StD, IV, 72: *Si vero bastarda ipsa non maritata devenerit meretrix vel malefica aut ruffiana, tam ipse pater quam filii sui legitimi potestatem habeant castigandi et percuciendi eandem, expellendi et etiam extra civitatem vendendi.* Potpuno isto i StKot, 210.

²² Statuto di Budua 265 i 276.

²³ Usp. J. Lučić: Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV stoljeća, Zagreb 1979, 159—161.

onda su je i fizički kažnjavali. Muškarac, međutim, ne bi bio uopće kažnjen. Za razliku od njega, njegova bi supruga za preljub bila protjerana iz grada, a osim toga bi joj zabranjivali koristiti se mirazom ili naslijediti bilo kakvu muževljevu imovinu.²⁴ Nesumnjivo je konkubinat ipak bio toleriran, jer se kao uvjet za pokretanje postupka protiv priležnice, koju je muž javno držao u svojoj ili iznajmljenoj kući, tražilo da supruga, njeni roditelji ili braća dignu protiv nje tužbu, a veza se na kraju morala i dokazati. Takvih zapreka nije bilo u dokazivanju ženina preljuba.

Izvjeseo su licemjerje u tome pokazivali i Rovinjani, kad su za branili da »contro gli precetti del Signor Nostro Iddio« onaj koji drži zajedno, u istoj kući, ženu i ljubavnicu, otpusti ženu a zadrži priležnicu.²⁵ Sam konkubinat, ipak, nisu zabranili.

Konkubinat je, prema tome, kao i u Italiji, bio toleriran, ali ne i ozakonjen. Vanbračne je djece bilo i u takvim vezama,²⁶ ali je nemoguće ustanoviti njihov broj među ostalom djecom.

Čini se da su vanbračne veze za ancile i njihovu djecu predstavljale neku vrst zatvorenog kruga: nezakonito se potomstvo teško uklopalo u rađalo novo vanbračno potomstvo, ili su, zajedno s muškom vanbrač-društvo, djevojke su se bavile silom prilika prostitucijom, iz koje se nom djecom, potiskivane na druge načine prema društvenom dnu. Koliko ih se zadržavalo u onim slojevima društva iz kojih su potjecali njihovi očevi, je li takvih uopće bilo i koliko su u tom slučaju oni utjecali na strukturu obitelji, ne možemo zasad odgonetnuti.

Slobodnom stvaranju obitelji serva zakon je nametao izvjesna ograničenja, pa je to predstavljalo jedan od oblika njihove neslobode, po kojoj su se pravno razlikovali od ostalih stanovnika gradova.

U Dubrovniku im je bilo izričito zabranjeno sklapati brakove bez privole njihovih gospodara. Ako bi to ipak učinili, takav bi brak bio nevaljan.²⁷ Takvo pravo gospodara ponovo podsjeća na pravo oca porodice nad svojom djecom, koja se također nisu smjela vjenčati bez njegova pristanka.

Posebna su ograničenja nametana servima u vezi s njihovim potomstvom. Ako bi serv bez privole gospodara uzeo slobodnu ženu za suprugu, njihova bi djeca pripala gospodaru. Ako bi se vjenčao s gospodarovom privolom, djeca bi bila zajednička, gospodarova i žene serva.²⁸ Ako bi slobodan čovjek uzeo za ženu neku ancilu, bez dopuštenja njezina vlasnika, djeca bi opet pripala vlasniku. Isto je vrijedilo za djecu rođenu u vanbračnoj vezi ancile s bilo kojim čovjekom. U Kotoru je,

²⁴ StS IV, 38, 39, 41, 42 (*De uxorato retinente amasiam; Quod mulieres male fame non stent iuxta bonas dominas; De concubinis monachorum; Quod nullus teneat drudam uel concubinam in domo*).

²⁵ Statuti municipali da Rovigno III, 54.

²⁶ Npr. 1383. u Dubrovniku neka žena, amica jednog pokojnika, prima dvadeset perpera koje joj je ostavio u slučaju da njihova kćerka umre neudana (Zapisci notara Tomazina de Savere 1278—1282, Zagreb 1951, 263, br. 861).

²⁷ StD VI, 52: *Servus vel ancilla sine voluntate et consensu patroni et patrone matrimonium contrahere non potest, et si contraxerit, illud matrimonium non est firmum.*

²⁸ StD VI, 48. Isto i StKot 218.

međutim, bilo ocu omogućeno otkupiti djecu za 10 perpera u roku od godinu dana nakon rođenja.²⁹ Ako serv uz privolu svojeg gospodara uzme ancilu bez privole njenog ili obratno, djeca bi pripala onom gospodaru koji nije dao pristanak.³⁰ U svim tim slučajevima predviđalo se da gospodari mogu osloboditi neku od djece, pa i svu, u slučaju da su to njihovi roditelji tražili. Te se odredbe o pripadnosti djece kose s odredbom o zabrani sklapanja braka bez privole gospodara, jer predviđaju sklapanje braka bez pristanka gospodara jednog od supružnika. Kako se u ostalim odredbama ne spominje nevaljanost takva braka, čini se da se smatralo da brak serva ne valja samo u slučaju da na njega ne pristanu gospodari i ženika i udavače.³¹

Ponešto je izuzetan bio slučaj kad je serv uzeo za ženu ancilu babicu supruga svojega gospodara. Obje su u tom slučaju pripadali pod vlasništvo iste porodice, a time i vrhovnu vlast gospodara, ali je ipak gospodarica bila prava vlasnica ancile, koja je bila dio njezina miraza. Stoga je bilo određeno da u tom slučaju gospodarica ne smije bez pristanka supruga prodati ancilu, ni njezinu djecu, da nju može samo oporučno osloboditi, dok bi njezina djeca, na neki način u zajedničkom vlasništvu, pripala gospodaru sve dok se ponovo ne oženi. U tom bi ih slučaju naslijedili gospodaričini sinovi. Djecu je svoje ancile gospodarica mogla osloboditi samo u slučaju da nije imala nasljednika.³²

Na različitim je područjima, međutim, bilo različito i porodično pravo. Premda je pritom teško govoriti o postojećim razlikama, jer se iz samih statuta one ne vide, ipak upozoravamo na jedan sudski proces koji se vodio u Zadru 1364.³³ Pokrenula ga je jedna žena koja je htjela dokazati kako njezin brak s nekim Radovanom iz Krbave nije valjan, jer da je ona slobodna žena, a on serv. No, nrije mogla dokazati da je on zaista bio serv u vrijeme kada su brak sklopili, pa je brak priznat kao pravovaljan. Vidimo, dakle, da je u Zadru, a možda i u zaleđu, ili čak samo u zaleđu, bilo nemoguće sklopiti brak između slobodne i neslobodne osobe, dok je takva mogućnost bila dopuštena u Dubrovniku i Kotoru. Takve su razlike odražavale na neki način i društveni položaj serva, kojima je bilo u većoj ili manjoj mjeri omogućavano miješanje sa slobodnima.

Kad analiziramo članke statuta koji se odnose na problem pripadnosti djece roditelja, postavlja se pitanje: u kojoj su mjeri gospodari obnavljali svoju poslugu njezinim vlastitim potomstvom? Zasad ne raspolažemo nikakvim izvorima koji bi mogli dati odgovor na to pitanje, a vjerujemo da se do njega neće moći lako ni doći. Moguće je da je to obnavljanje bilo konstantno i imalo određeno značenje, ali je to svakako ovisilo i o intenzitetu oslobađanja serva u određenim razdobljima. U svakom slučaju, proučavanje se strukture obitelji odnosno po-

²⁹ StD VI, 49 i 53; StKot 217 (krivo otisnuto 216).

³⁰ StD VI, 50.

³¹ Primjer izričitog odobravanja sklapanja braka u CD II, 190, 1180, u Splitu Furmin Konstantinov odobrava svom servu sklapanje braka, a njegove eventualne potomke oslobađa svih obveza prema sebi i svojim sinovima.

³² StD VI, 51.

³³ CD XIII, 301.

rodice serva mora i ubuduće posvetiti više pozornosti, upravo zbog njezina utjecaja na demografski, ali i privredni i društveni razvitak komuna.

Jednako tako, prilikom budućeg istraživanja patricijskih porodica u dalmatinskim gradovima mora se uzeti u obzir i onaj dio članova koji se nije uklapao u strukturu porodice krvnim vezama, nego pravnim. Osim serva i servienata, tu su bili još i »ljudi«, *homines*, i »dječaci«, *pueri*.³⁴ Njima valja pribrojiti svakako i oslobođenike, koji su ostajali u podređenom položaju prema bivšim vlasnicima, iako su bili osobno slobodni.³⁵ Nisu li možda te posljednje tri skupine — *homines*, *pueri* i *liberti* — činili klijentelu velikih porodica na kojoj su se temeljili njihova moć i ugled?³⁶

Kako smo na početku napomenuli, ovaj je prilog zamišljen samo kao naznaka problemâ. Njihovo će rješavanje ovisiti u prvom redu o arhivskim istraživanjima, ali isto tako i o sustavnijem praćenju rezultata suvremene evropske historiografije.

Résumé

LA STRUCTURE ET LE RÔLE DES FAMILLES DE SERFS ET D'ESCLAVES DANS LES SOCIÉTÉS COMMUNALES DE L'ADRIATIQUE DE L'EST

L'auteur analyse dans cet article les données sur la structure et le rôle des familles des gens de maison asservis ou à demi libres, serfs et serviteurs (*servi* et *famuli*) dans les villes de l'Adriatique orientale du Xème au XIVème siècle.

En raison du manque relatif de données originales, surtout pour ce qui concerne la période antérieure au XIVème siècle, comme du fait que l'historiographie yougoslave n'a pas traité jusqu'à aujourd'hui ce thème, il a fallu se tourner vers un territoire similaire comme la voisine Italie qui nous a offert des données comparatives de premier ordre grâce à son »Liber paradisus« de Bologne. Cette liste de serfs libérés en masse de 1256 à 1257 nous présente de nombreuses données sur la structure des familles de serfs. Ces données ont été l'objet de l'étude citée de Gh. Ortalli.

Les sources locales qui pourraient nous renseigner sur ce problème sont fort rares et cela jusqu'à l'apparition du notariat. Le groupe de données le plus important se trouve dans le testament du prieur de Zadar, Andrija (André), de l'an 918. On y découvre 28 serfs dont 19 hommes et 9 femmes.

³⁴ Takvu strukturu iznosi u navedenom djelu Heers, a za naše se prilike može dobro ilustrirati podacima o »ljudima« i »dječacima« u Dubrovniku, prema navedenoj knjizi J. L u č i ć a Obrti i usluge, 147—159.

³⁵ StD VI, 47; StKot 220.

³⁶ Struktura dubrovačke patricijske porodice, ili roda, donekle je ispitana (I. M a n k e n, Dubrovački patricijat u XIV veku, Beograd 1960), ali su to ipak samo početna istraživanja. O strukturi porodice, posebno o braku, vidi: D. D i n i ć -Knežević, Položaj žena u Dubrovniku u XIII i XIV veku, Beograd 1974.

Neuf étaient célibataires tandis que les autres vivaient dans deux familles complètes (les deux parents et les enfants), deux sans l'un des parents et une sans enfants. Même si elles sont incomplètes et très anciennes, ces données peuvent être comparées à celles du «Liber paradisus».

Le cartulaire de Supetar qui est la source la plus importante quant aux serfs des pays croates du Haut Moyen-Age, ne nous est pas trop utile en ce qui concerne le problème qui nous intéresse. S'il nous décrit la manière dont on achetait les serfs, par contre il ne nous explique pas la façon dont se formaient leurs familles. On se procurait les serfs un par un et c'est pourquoi il n'existe qu'une seule famille complète dans le monastère, les trois autres étant sans l'un des parents.

Les sources plus nombreuses du XIVème siècle nous donnent la possibilité d'entrevoir ce problème plus clairement. A Dubrovnik, par exemple, il existe 138 contrats signés en 1310 quant à l'entrée des serviteurs au service de certaines familles, à l'aide desquels nous pouvons formuler de nombreuses conclusions. Plus de la moitié des serviteurs (51,45%) étaient en bas âge; c'est-à-dire que 57,48% de filles avaient moins de 12 ans et 41,18% de garçons avaient moins de 14 ans. Seulement 23,18% d'enfants en bas âge provenaient de familles ayant les deux parents en vie alors qu'il en avait en tout 57,98% dans cette condition (voir le tableau). Les enfants plus jeunes ne pouvaient pas, en cas de décès de l'un des parents, subsister à la campagne et devaient donc chercher du travail en ville. Cela touchait particulièrement les fillettes qui présentaient un surplus de main-d'oeuvre dans le plus que pauvre arrière-pays. Les garçons ayant atteint leur majorité cherchaient également du travail, ce qui était le résultat du manque de terre à travailler et non tellement de la perte des parents. Les chiffres nous montrent que la mort du père atteignait plus les filles que les garçons: 32,18% des filles n'avaient plus de père au moment d'entrer au service, tandis que le pourcentage des garçons est moindre, de 17,64% seulement.

La manière de s'incorporer à la famille du maître de la part des gens de maison pose un problème spécifique. Le manque de recherches dans le domaine des familles urbaines et surtout plebéennes nous cause des difficultés quant à la résolution de ces problèmes.

Les membres d'une famille urbaine sont divisés en biologiques et juridiques. Les membres biologiques étaient ceux qui appartenaient à la famille par leur origine et leurs liens de mariage, tandis que les membres juridiques étaient ceux qui dépendaient du droit exercé par leur maître. Ces derniers comprenaient également les serfs et les serviteurs.

Le père de famille ou le maître exerçait son pouvoir sur tous les membres de la famille, qu'ils soient juridiques ou biologiques. Son droit était basé sur le fait qu'il leur fournissait le gîte et la nourriture. De cette manière, la position des gens de maison était presque identique à celle des enfants au sein de la famille. Les serviteurs comme les autres membres de la famille ne pouvaient en aucun cas témoigner au tribunal en faveur du maître.

Les serfs appartenaient à plusieurs membres de la famille à la fois et il n'en étaient que plus fortement liés à la famille du maître. Leurs obligations envers ce grand nombre de maîtres ne cessaient jamais, même après leur libération, ainsi que le souligne clairement le statut de Dubrovnik.

Le séjour des gens de maison de sexe féminin a encouragé l'apparition du concubinat et la mise au monde d'enfants naturels. Cette pratique était tolérée dans les villes bien que les statuts aient prévu des châtiments contre les concubines des hommes mariés. Ces mêmes hommes, par contre, n'étaient nullement contrariés en ce sens et ne voyaient par conséquent aucun inconvénient à prendre une ou plusieurs concubines à côté de leur épouse. L'institution du concubinat était devenue par conséquent un cercle fermé: les jeunes filles nées de liaisons semblables, hors du mariage, devenaient elles-mêmes concubines ou prostituées en raison de leur position difficile. Elles mettaient au monde à leur tour des enfants naturels et ainsi le cycle se renouvelait constamment. Les indicateurs quantitatifs de ce phénomène n'existent pas et il nous est donc impossible de constater quel était le pourcentage d'enfants naturels qui auraient pu approcher la position sociale de leurs pères.

Les enfants naturels sont souvent mentionnés dans les statuts des villes, ce qui dénote des proportions qu'avaient prises ces pratiques en dehors des liens du mariage. Le père devait reconnaître un enfant afin qu'il puisse être légalisé. Il est clair que les enfants nés hors des liens du mariage n'étaient pas à pied d'égalité avec les enfants légitimes et cela nous est confirmé par le fait que les personnes qui ont créé, par exemple, le statut de Dubrovnik tenaient pour nécessaire de fixer les devoirs du père envers eux. D'après les paroles du même statut, les enfants naturels se tournaient souvent vers la prostitution et les actes criminels et l'on avait souligné le droit non seulement du père, mais aussi des frères nés des liens du mariage, de leur infliger des châtiments.

Les relations envers les bâtards variaient de ville en ville. Tandis que le statut de Budva ne leur était nullement favorable, à Šibenik par contre il leur était possible jusqu'au XIVème siècle d'être élus membres du conseil. Il est extrêmement difficile d'éluder ce problème et de savoir la raison de ces grandes différences.

Les droits urbains ont également imposé aux serfs des limites quant aux contrats de mariage. Une personne asservie ne pouvait contracter des liens de mariage qu'avec l'autorisation de son maître. Les enfants issus du mariage d'un serf et d'une ancille devenaient propriété du maître du serf et si l'un des époux était libre, les enfants étaient alors équamment partagés. Le mariage entre personnes libres et asservies n'était absolument pas permis dans certaines régions.

Dans des conditions semblables, il était difficile et même exceptionnel que les serfs aient pu former leurs propres familles et donc s'assurer une vie et une reproduction normales. C'est pourquoi il serait intéressant de savoir quel était le nombre de serfs achetés par leur maître et le nombre de ceux qui appartenaient au maître, assurés par leur propre reproduction. Les serfs, en raison de leur nombre restreint et des limites qu'on leur posait, ne pouvaient vraisemblablement qu'influencer d'une moindre manière l'activité démographique dans les villes.

Les recherches futures sur la structure des familles de serfs et de ser viteurs devront avoir pour but d'analyser leurs vies individuelles et leur insé-
sération dans les familles urbaines où ils prêtaient service.